

THE RELATIONSHIP OF SYNONYMOUS UNITS TO CONCEPT, MEANING, AND LEXICAL DEVELOPMENT

Ravshanova Dildora O'ktamovna

Independent Researcher
Gulistan State University
Gulistan, Uzbekistan

Abstract. This study focuses on the relationship between synonymy, conceptual content, lexical meaning, and the development of vocabulary. It argues that synonymous units share a semantic core while retaining individual nuances that prevent complete identity. The article identifies internal derivation, dialectal variation, and borrowing as major mechanisms for the expansion of synonymic resources. The findings emphasize the dynamic character of synonymic relations in the lexical system of Uzbek.

Keywords: synonymy, concept, lexical meaning, semantic differentiation, vocabulary development, Uzbek.

MA'NODOSH BIRLIKLARNING TUSHUNCHA, MA'NO VA LEKSIK RIVOJLANISH BILAN MUNOSABATI

Ravshanova Dildora O'ktamovna

Mustaqil izlanuvchisi
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Tadqiqotda ma'nodoshlik, tushuncha mazmuni, leksik ma'no va lug'at tarkibining rivojlanishi o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Ma'nodosh birliklar umumiy semantik yadro asosida birlashishi, ayni paytda ularning to'liq aynanligini istisno etuvchi individual ma'no nozikliklarini saqlashi asoslanadi. Ichki so'z yasalishi, dialektal variantlilik va o'zlashmalar ma'nodoshlik resurslarini kengaytiruvchi asosiy mexanizmlar sifatida ko'rsatiladi. Natijalar o'zbek tili leksik tizimida ma'nodoshlik munosabatlarining dinamik xususiyatini yoritadi.

Keywords: ma'nodoshlik, tushuncha, leksik ma'no, semantik farqlanish, lug'at tarkibining rivojlanishi, o'zbek tili.

Kirish. Tilshunoslikda turlicha tovushlardan tuzilgan, ammo ma'nolari umumiy yoki bir-biriga yaqin lug'aviy birliklar ma'nodoshlar deb atalishi nazarda tutilgan. Masalan, toqat, chidam, sabr, to'zim lug'aviy birliklarining umumiy ma'nosi «sabr qilish», «chidash» dir. Ular shu ma'nolari bilan bir-biriga yaqin. Bu leksemalar ikki lug'aviy birlikdan tortib yetti-sakkiz, hatto, undan ham ko'p lug'aviy birlikni o'z ichiga oladi. Tilshunos olimlar ma'no xususiyatlarini ko'zda tutib, ma'nodoshlarga turlicha ta'rif beradilar hamda ta'rifning xilma-xilligi aslida ma'nodoshlik guruhidagi lug'aviy birliklarning ma'nolariga qarashning bir xil emasligidan kelib chiqqan. Ma'nodoshlarning har xil aytilishi va yozilishi bobida e'tirozlar yo'q. Ma'lum ma'nodoshlik to'lasiga kirgan har bir lug'aviy birlik o'ziga xos ma'no, xususiyat va ma'no ottenklariga ega bo'lganidan keyin uning shakli – talaffuzi va yozilishi har xil bo'lishi tabiiy.

Demak, ma'nodoshlar ma'nosini, mazmuniy qiymatini to'g'ri anglash va shunga muvofiq ravishda to'g'ri ta'rif berish g'oyat muhimdir. Ma'nodoshlarning eng muhim va o'ziga xos belgisi unda ma'no asosiy va yetakchi roliidir. Bu ma'nodoshlar lug'aviy birliklarning ma'no kategoriyalaridan biri bo'lib, olimlar ta'rifida ma'nodoshlar ma'nosiga alohida e'tibor berilishi asosiy vazifadir. Ba'zi olimlar ma'lum ma'nodoshlik guruhlardagi lug'aviy birliklarning ma'nolari orasidagi bog'lanishga, xususan umumiy ma'noga ortiqcha baho berib, ma'nolari bir xil lug'aviy birliklar ma'nodoshlar, desalar, boshqalari ma'nodoshlarning ma'no qiymatini ko'zda tutib, bir xil yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalovchi lug'aviy birliklar ma'nodoshlar deyilar. Bu ilmiy tahlillarga e'tiroz bildiruvchilar ma'nodoshlarning o'ziga

xos xususiyatlarini asosga olib hamda keltirilgan fikrga bog'lab, boshqacharoq ta'rif berish g'oyalarini ilgari suradilar: tushunchaning nozik ma'nolarini ifodalovchi, ma'nolari yaqin lug'aviy birliklar ma'nodoshlardir; bir tushunchani ifodalaydigan va bir-biridan yo ma'no xususiyatlari, yo uslubiy bo'yoqdorlik bilan yoki har ikkala xususiyat bilan farqlanadigan lug'aviy birliklar ma'nodoshlardir. Ta'riflar sonini yana ko'paytirish mumkin (Rahmatullayev, 2006; Sayfullayeva et al., 2009; Tursunov et al., 1992).

Ma'nodoshlarning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun ikki narsani bir-biridan farqlash zarur:

Adabiyotlar tahlili. 1) tushuncha va lug'aviy birlik, ularning o'zaro munosabati; 2) lug'aviy birlik va uning ma'nolari, har bir lug'aviy birlikning o'ziga xos ma'no ottenkalari. Tushuncha predmet, belgi, voqea, hodisa, harakat, jarayon va shu kabilar haqida kishilarning tasavvuri bo'lib, lug'aviy birlik shularning ma'lum tovush majmuasi vositasida aniqlashadi. Tushuncha lug'aviy birlikka, lug'aviy birlik esa tushunchaga to'la ravishda mos kelavermaydi. Lug'aviy birlik tushunchaning aynan o'zi bo'lganda edi, tushuncha hamma joyda va dunyodagi hamma tilda faqat bir xil tovush majmuasi bilangina ifodalanagan bo'lar edi. Aksincha, har tilda tushunchaning ifodasi boshqa-boshqadir. So'ngra, lug'aviy birlik tushunchaning hamma tomonini qamrab ololmaydi, balki uning mohiyati va muhim tomonini, asosiy xususiyatlarinigina aks ettiradi. Tushunchaning boshqa tomoni va boshqa xususiyatlari boshqa lug'aviy birliklar bilan ifodalanadi. Shu sababli tilda ma'nodosh lug'aviy birliklar vujudga keladi.

Obyektiv borliq kishi miyasida bir xilda aks etadi va yaxlit tushuncha hosil qiladi. Tushuncha mantiqiy kategoriya bo'lib, qismlarga va ma'no nozikliklarga ajralmaydi. Yaxlit tushunchani har tomonlama ifodalab berish uchun bir qancha lug'aviy birlik yoki so'zning turli ma'no nozikliklari bo'lishi mumkin. Shu tomondan qaraganda, birdan ortiq lug'aviy birlikning o'zaro ma'nodosh bo'lishi uchun aynan bir tushunchani ifodalashi kerak, degan talabning o'zi to'la va tugal bo'lib chiqmaydi. Chunki tushunchaning to'la ifodalanishi faqat ma'nodoshlargagina yoki ma'lum ma'nodoshlik guruhining o'zigagina bog'liq emas; bir guruhida ma'nodoshlar qancha ko'p va qancha ortiq bo'lmasin, tushunchaning to'la ifodalanmay olmaydi. Ma'nodoshlarni ta'riflaganda, bir ta'rif doirasiga uning barcha xususiyatlarini: ma'nosi va shakli, ma'no nozikliklari, his-hayajon, uslubiy va boshqa hamma belgilarini tiqishtirib, qorishtirib yuborish ham bo'lmaydi va bularning hammasini bir ta'rif doirasida joylashtirish qiyin. Chunki ma'nodoshlarning sanab o'tilgan belgilaridan boshqa belgilari ham bo'lishi mumkin. Shu boisdan ma'nodoshlar ta'rifida ularning ma'nolarini umumlashtiruvchi asosni va ma'nodoshlarning aytilishi yoki yozilishini hisobga olishning o'zi kifoya. Qolgan masalalar, ya'ni ma'nodoshlik guruhiga kirgan lug'aviy birliklarning ma'no nozikliklari hamda boshqa xususiyatlari faktik materiallar tahlili izohida ketma-ket ochilib boradi va o'rni bilan o'ziga mos ravishda ko'rsatib o'tiladi.

Ma'nodoshlarning ma'nolari bir xil deyilganda, ularning bir ma'noni anglatishi ko'zda tutiladi. Shunga ko'ra ma'nolari bir yoki bir xil, aytilishi va yozilishi turlicha bo'lgan lug'aviy birliklar ma'nodoshlar deyiladi kabi ta'rif beruvchilarning mulohazalari to'g'ri bo'lib chiqmaydi. Chunki lug'aviy birliklar ma'nosi aynan bir bo'lsa, u holda ma'nodosh bo'la olmaydi, bunday, lug'aviy birliklar aynan o'xshash hisoblanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'xshash so'zlar ancha. Ular lug'aviy birlik tarkibidagi ba'zi unli yoki undosh tovush yoxud ba'zi morfologik elementning o'zbek tili tarixida, ayrim sheva va dialektlar talaffuzi zaminida boshqacharoq aytilishi, boshqa tillardan ayni bir ma'noni anglatuvchi lug'aviy birliklarning adabiy tilga kirib qolishi natijasida vujudga kelgan. Umuman olganda, bir tilning o'zida, shu tilning materiali asosida bir ma'noni bildiruvchi ikki yoki undan ortiq lug'aviy birlikning bo'lishi g'ayri tabiiy. Shunday ekan, ma'nodoshlarning o'zlariga xos ma'no ottenkalarini hisobga olmay, ularni bir ma'noni ifodalovchi lug'aviy birliklar deb ta'riflash to'g'ri emas.

Metodologiya. Tadqiqotda semantik tavsif, qiyoslash va leksik materialni guruhlash usullari qo'llandi. Ma'nodosh birliklarning umumiy semantik asoslari va farqlovchi ma'no qirralari, shuningdek, ularning til taraqqiyotidagi shakllanish manbalari tahlil qilindi.

Natijalar. Tilning lug'aviy birlik boyligi ortishi, rivojlanishi bilan ma'nodoshlar doirasi kengaya boradi. Ma'nodoshlarning taraqqiyoti, tilda yangidan yangi ma'nodoshlarning paydo bo'lishi lug'aviy birlik boyligining rivojiga bog'liq: (Rahmatullayev, 2006; Tursunov et al., 1992)

- voqea, hodisa, predmet va uning belgilarini aniqroq ko'rsatish niyatida bir tilning o'z ichki imkoniyati asosida turlicha ma'no ma'no nozikliklariga ega bo'lgan lug'aviy birliklarning yaratilishi natijasida: anglamoq, tushunmoq va uqmoq; tutmoq va ushlamoq; tag'in va yana; bekitmoq va yashirmoq kabi.

- adabiy tildagi ayrim lug'aviy birliklarga qo'shimcha ravishda mahalliy dialekt va shevalardan lug'aviy birlik olish natijasida: tovush va sas; uzoq va olis; go'zal va suluv; qo'rs va to'ng; narvon va shoti kabi.

- turli xalqlar tilidan lug'aviy birlik olinishi natijasida; kuch va quvvat; aysh va ishrat; buyuk, ulug', katta va zo'r; kengash va maslahat; sevgi va muhabbat.

Demak, ma'nodoshlarning material asoslari turlicha bo'lib, ular umumiy ma'nolari asosida o'zaro bog'langanlar; har bir ma'nodoshlik guruhiga kirgan lug'aviy birliklar ma'no qirralariga ko'ra bir-biridan farq qiladilar. Ma'nodoshlarning o'zlariga xos shu xil ma'no tafovutlari ayrim holatlarda birining o'rniga ikkinchisini ishlatishga imkon bermasligi mumkin. Demak, ma'nodoshlarning ma'no nozikliklari va qo'llanish doirasi bir xil emas. Ma'nodoshlik guruhidagi lug'aviy birliklardan biri odatda ma'no va qo'llanishda yetakchi mavqe egallab turadi. Bu lug'aviy birlik shu guruhida ma'nodosh bo'lib kelgan lug'aviy birliklar ma'nosini umumlashtiradi. Masalan, ko'p, ancha, talay, mo'l, serob, sonsiz, sanoqsiz, behisob lug'aviy birliklari orasida ko'p lug'aviy birligi dominant hisoblanadi va biror predmet, belgi, jarayonning miqdordan ortiqqligini bildiradi. So'ngga sinonim bo'lib kelgan ancha, talay lug'aviy birliklari miqdorning nisbatan birmuncha kamroqligini, sonsiz, sanoqsiz, behisob lug'aviy birliklari esa miqdorning juda ham ziyod ekanligini anglatadi. Shu ma'nolariga ko'ra, bu ma'nodoshlarning tilda ishlatiladigan muayyan o'rinlari bor. Shu guruhdagi ma'nodoshlardan mo'l va serob lug'aviy birliklarini suv serob – suv mo'l tarzida ayrim matnlarda o'rin almashtirish mumkin. Lekin mo'l hosil uchun kurash birikmasida mo'l lug'aviy birligi o'rniga serob lug'aviy birligini ishlatish mumkin emas. Ammo har bir ma'nodosh o'z ma'no ottenkasi bilan bir-biridan ajraladi.

Ma'nodosh lug'aviy birliklarning muhim belgisi bir guruhdagi lug'aviy birliklarning ma'no tomondan bir-biriga yaqinligidir. Shuning uchun ham ular umumiy bir ma'no tevaragiga uyusha oladi va bir ma'nodoshlik guruhini tashkil qila oladi. Biroq ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan har qanday lug'aviy birliklar ham o'zaro ma'nodosh bo'lavermaydi. Chunonchi, olma, nok, nashvati, olxo'ri, xurmo, jiyda, o'rik, shaftoli, behi, anjir, uzum, anor lug'aviy birliklari mevali daraxt va ularning hosilini bildiradi, shu xususiyatlari bilan manzarali yoki mevasiz daraxtlardan farq qiladi. Mevali daraxt yoki ularning mahsulini ifodalash jihatidan o'zaro yaqin bo'lgan bunday lug'aviy birliklarni ma'nodosh lug'aviy birliklar deb hisoblab bo'lmaydi. Chunki bu lug'aviy birliklarning har biri konkret predmet tushunchasini, mevali daraxtlarning turli navlarini anglatadi. Shuningdek, choynak, piyola, patnis, lagan, qozon, tovoq, shkaf kabi aniq otlarni – ro'zg'or buyumlari nomlarini bildiruvchi lug'aviy birliklar ham, garchi hammalarining majmui ro'zg'or ashyosi degan tasavvurni anglati-da, o'zaro ma'nodosh bo'la olmaydi. Chunki bu lug'aviy birliklar etnografik ma'noda turar joyning turlari yoki xillarini, ularning har qaysisi vazifasi va material asosi boshqa-boshqa bo'lgan hodisalarni bildiradi (Sayfullayeva et al., 2009).

Xulosa. Demak, ma'nodoshlar deyilganda ma'no nozikligi jihatdan turli, lekin biror xususiyatiga ko'ra yaqin bo'lgan predmet, voqea, hodisani anglatuvchi lug'aviy birliklar emas, balki voqea-hodisa, predmet yoki ularning belgisini har tomonlama tasvirlab beruvchi lug'aviy birliklar ko'zda tutiladi.

Adabiyotlar

1. Abjalova, M. A. (2023). O'zbek tilidagi sinonimlar tasnifi. *Modern Science and Research*, 2(10), 234–243.
2. Dadaboyev, H. A., Abjalova, M. A., & Rashidova, U. M. (2023). *O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'ati*. Bookmany Print.
3. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. Universitet.
4. Sayfullayeva, R. R., Mengliyev, B. R., Boqiyeva, G. H., Qurbonova, M. M., Yunusova, Z. Q., & Abuzalova, M. Q. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. FTM.
5. Tursunov, U., Muxtorov, J., & Rahmatullayev, Sh. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiy tili* (3-nashr). O'zbekiston.

Reviewer:

Fazliddin G. Sharipov

DSc, Professor

Gulistan State University (Uzbekistan)